

Gülsüm Əlyaradə
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.012

DİL VƏ TƏRCÜMƏDƏ MƏDƏNİYYƏTİN ROLU

Keywords: *cultural localization, cultural externalization, intercultural communication*

Açar sözlər: *mədəniyyətin yerləşdirilməsi, mədəniyyətin xariciləşdirilməsi, mədəniyyətlərarası kommunikasiya*

Ключевые слова: *культурная локализация, культурная экстернализация, межкультурная коммуникация*

Giriş. Mədəniyyət dilə və tərcüməyə dərinlən təsir göstərir, müxtəlif dil kontekstlərində mənanın necə qurulması və başa düşülməsini formalaşdırır. Dil təbii olaraq mədəniyyətlidir, çünki o, onu danışan cəmiyyətin dəyərlərini, inamlarını və sosial qaydalarını təcəssüm etdirir (Katan, 2014).

Bu mədəni inteqrasiya o deməkdir ki, tərcümə yalnız dil məsələsi deyil, eyni zamanda mədəni bir məsələdir və tərcüməçilər, məqsədli mənanı düzgün çatdırmaq üçün mədəni fərqləri aşmalı və birləşdirməlidirlər. Tərcümədə mədəniyyətin əsas rollarından biri, birbaşa qarşılıqları olmayan idiomatik ifadələrin, metaforaların və mədəniyyətsəl istinadların təfsiridir. Tərcüməçilər, bu elementləri uyğun şəkildə tənzimləmək üçün dərinlən mədəni biliklərə sahib olmalıdırlar ki, tərcümə olunan mətn hədəf auditoriyası ilə uyğunlaşsın və orijinal məqsəd və tonu saxlasın (Baker, 2018).

Məsələn, mədəni nüanslarla dərin bağlı olan yumorun tərcüməsi, məqsədli komik effekti əldə etmək üçün həm mənbə, həm də hədəf mədəniyyətlərini ətraflı başa düşməyi tələb edir (Chiaro, 2017). Bundan əlavə, mədəniyyət konteksti dilin praktik aspektlərini, məsələn, nəzakət qaydalarını, rəsmi səviyyələri və nitq quruluşlarını formalaşdırır. Tərcüməçilər, tərcümə edilən mətni yalnız dil baxımından dəqiq deyil, həm də mədəniyyət baxımından uyğun və hədəf auditoriyası tərəfindən qəbul olunan şəkildə yaratmaq üçün bu faktorları nəzərə almalıdırlar (House, 2015). Bu mədəni həssaslıq hüquqi, tibbi və diplomatik tərcümə sahələrində çox vacibdir, çünki yanlış təfsirlər ciddi nəticələrə yol açə bilər.

Bu tədqiqat işinin elmi yeniliyi, dil və mədəniyyət arasında mövcud olan qarşılıqlı təsirin tərcümə prosesinə necə təsir göstərdiyini həm nəzəri, həm də praktik müstəvidə təhlil etməsidir. Araşdırmada xüsusilə Azərbaycan və İngilis mədəniyyətləri arasında dil fərqlilikləri sistemli şəkildə müqayisə edilir və bu fərqliliklərin tərcümədə hansı problemlərə səbəb ola biləcəyi konkret ədəbi nümunələr və ünsiyyət formaları üzərində izah olunur. Ənənəvi tərcümə yanaşmalarından fərqli olaraq bu tədqiqat, tərcümənin yalnız dil çevrilməsi prosesi deyil, eyni zamanda mədəniyyətlərarası bir interpretasiya fəaliyyəti olduğunu sübut edir. Burada qeyd olunan elmi yeniliklərdən biri də odur ki, əsərlərin mədəniyyət daşı-

yıcısı kimi funksiyası kontekstində tərcümə zamanı lokal və global dəyərlər arasında tarazlığın necə qurulmalı olduğu konkret nümunələrlə araşdırılır.

Tədqiqat Venutinin “yerliləşdirmə” və “xariciləşdirmə” anlayışları çərçivəsində tərcümə strategiyalarının mədəni adaptasiya baxımından necə tətbiq edildiyini praktiki nümunələr vasitəsilə açıqlayır. İngilis və Azərbaycan dillərindəki nəzakət formaları, emosional ifadələr, ailə və ictimai münasibətlərin dilə yansımaları kimi mədəni fərqliliklərin, tərcüməçinin qərarvermə prosesinə necə təsir etdiyi, real situasiyalar üzərindən sistemli şəkildə izah olunur. Bu baxımdan, araşdırma mövcud tərcümə nəzəriyyələrinin praktik kontekstlərdə necə işlədiyini göstərən mühüm bir töhfə kimi qiymətləndirilə bilər. Eyni zamanda, klassik və müasir ədəbiyyat nümunələri üzərindən mədəni məzmunun tərcüməyə inteqrasiyası, dillərarası və mədəniyyətlərarası anlam ötürülməsində qarşıya çıxan çağırışları göstərməklə, bu sahədəki bilik bazasını genişləndirir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti də son dərəcə aktuallıq kəsb edir. Əldə olunan nəticələr, xüsusilə peşəkar tərcüməçilər üçün mədəniyyətlərarası uyğunluğun təmin olunmasında hansı strategiyalardan istifadə etməli olduqlarını göstərir. Hüquqi, tibbi, diplomatik və ədəbi tərcümə sahələrində bu tədqiqatın təqdim etdiyi nəzəri və praktik çərçivələr, yanlış təfsir və anlaşılmazlıqların qarşısının alınmasında mühüm rol oynaya bilər. Həmçinin, xarici dil öyrədən müəllimlər və tələbələr üçün mədəniyyətlərarası kommunikasiya bacarıqlarının inkişafı baxımından bu araşdırma tədris prosesində tətbiq oluna biləcək dəyərli mənbədir. Mədəniyyətin dil vasitəsilə necə formalaşdığı və bu formanın tərcümə zamanı necə qorunmalı olduğu haqqında təqdim edilən tövsiyələr, praktik fəaliyyətlərdə – istər dərslər prosesində, istərsə də real tərcümə layihələrində – birbaşa istifadə oluna bilər.

Bundan əlavə, bu iş dil və mədəniyyət arasında sıx əlaqənin anlaşılab qəbul edilməsinin qarşılıqlı hörmətə əsaslanan mədəniyyətlərarası dialoqu inkişaf etdirmək baxımından əhəmiyyətli olduğunu ortaya qoyur. Beləliklə, bu tədqiqat, həm elmi-nəzəri müstəvidə yeni yanaşmalar irəli sürür, həm də geniş praktik tətbiq sahəsinə malik olmaqla, müasir dünyada mədəniyyətlərarası qarşılıqlı anlaşmanın vacibliyini bir daha vurğulayır.

İngilis və Azərbaycan mədəniyyətləri arasında dil fərqlilikləri

Bundan əlavə, mədəniyyət tərcüməçinin seçimlərinə və strategiyalarına təsir göstərir və tez-tez mənbə mətninə sadıqlığı mədəni uyğunlaşma tələbləri ilə tarazlaşdırmağı tələb edir. Venuti (2017) mədəniyyətin “yerliləşdirilməsi” və “xariciləşdirilməsi” anlayışlarını müzakirə edir, burada tərcüməçilər ya mətnin hədəf mədəniyyətinə daha uyğun olması üçün onu uyğunlaşdırırlar (yerliyləşdirmə), ya da mənbə mədəniyyətinin elementlərini qoruyub saxlayaraq onun xariciliyini qorumağa çalışırlar (xariciləşdirmə). Bu yanaşmalar arasındakı seçim, tərcümənin məqsədindən və hədəf auditoriyasının gözləntilərindən asılıdır.

İngilis və Azərbaycan mədəniyyətləri arasında dil fərqlilikləri çox geniş və maraqlı bir mövzudur. Bu fərqliliklər, təkcə dil strukturlarına deyil, həm də gündəlik həyat, sosial əlaqələr, qiymətləndirmə, nəzakət qaydaları və emosional ifadə tərzlərinə də təsir edir. İngilis və Azərbaycan mədəniyyətlərindəki bəzi əsas dil fərqlilikləri mövcuddur.

Azərbaycan mədəniyyətində, xüsusən də sosial həyatın bir hissəsi olaraq, ənənəvi təbriklər və ifadələr mühüm yer tutur. Azərbaycanlılar, adətən, birinin do-

ğum gününü və ya xüsusi bir hadisəni qeyd etmək üçün çox formal və çoxlu sözlərlə təbrik edirlər. Məsələn, bir şəxsin doğum günündə ona uzun və təkrarlanan xoş arzular edilir: “Doğum günün mübarək! Sağlıq, xoşbəxtlik, uzun ömür və bütün arzularının gerçəkləşməsini diləyirəm.”

İngilis dilində isə, daha qısa və sadə bir təbrik istifadə edilir:

“Happy Birthday! Wishing you all the best.”

Bu fərq, ingilis mədəniyyətində daha çox sadəlik və qısalıq vurğulanır, Azərbaycan mədəniyyətində isə hissləri ifadə etmək və əlaqəni dərinləndirmək daha önəmlidir.

Azərbaycan dilində və mədəniyyətində, nəzakət və hörmət çox önəmlidir. Məsələn, bir şey istəmək və ya xahiş etmək çox təvazökar və formal bir şəkildə olur. Əgər birindən bir şey istəmək istəyirsinizsə, bunu həm də “zəhmət olmasa” və ya “mümkünsə” kimi ifadələrlə süsləmək lazımdır:

“Zəhmət olmasa, mənə kömək edə bilərsinizmi?”

İngilis dilində isə, daha sadə və birbaşa ifadələr işlədilir, burada nəzakət hissi olsa da, daha az formal bir dil istifadə olunur:

“Can you help me, please?”

Bu, iki mədəniyyət arasında olan dil fərqliliyini göstərir. Azərbaycan mədəniyyətində tələblər və istəklər daha ehtiyatla və təvazökar şəkildə ifadə olunur, ingilis mədəniyyətində isə birbaşa ifadələr qəbul edilir. Azərbaycan mədəniyyətində insanlar çox vaxt emosiyalarını açıq şəkildə ifadə edirlər. Bu, dilin özündə də öz əksini tapır. Məsələn, insanlar bir-birinə sevgilərini, dostluqlarını və münasibətlərini ifadə etmək üçün geniş və təsirli ifadələrdən istifadə edirlər: “Səni çox istəyirəm, sən mənim ən yaxın dostumsan.”

İngilis dilində isə insanlar, emosiyalarını bu qədər açıq şəkildə ifadə etməkdən çəkinirlər. Daha sadə və qısa cümlələrlə bu hisslər ifadə edilir: “I care about you.” Bu fərq, hər iki mədəniyyətin fərqli emosional ifadə və sosial məsafə anlayışlarından irəli gəlir. Azərbaycan mədəniyyətində emosional əlaqələr daha açıq şəkildə göstərilir, ingilis mədəniyyətində isə duyğular daha az birbaşa və daha cəlbədicə şəkildə ifadə olunur. Azərbaycan dilində ailə və cəmiyyətin önəmi geniş şəkildə vurğulanır. Məsələn, insanlar çox vaxt ailə üzvlərini, qohumları və yaxın dostları müzakirə edərkən, əlaqələri çox dərin və önəmli şəkildə təqdim edirlər. Bir insanın ailə üzvləri haqqında danışarkən, bunları xüsusilə qiymətləndirərək ifadə edirlər:

“Atam, anam və qardaşım mənim həyatımın ən əhəmiyyətli insanlarıdır.”

İngilis dilində isə, daha çox fərdi və şəxsi sahəyə vurğu edilir. Əgər bir insan öz ailəsini təqdim edərsə, bu, adətən daha az emosional olur və daha çox konkret məlumatlar verir: “My father, mother, and brother are very important to me.”

Bu fərq, hər iki mədəniyyətin fərqli ailə və sosial münasibətləri anlama tərzindən qaynaqlanır. Azərbaycan mədəniyyətində ailə bağları və cəmiyyət çox sıx şəkildə bir-birinə bağlıdır, ingilis mədəniyyətində isə daha çox fərdiləşmə və şəxsi məkan önəmlidir. İngilis dilində və mədəniyyətində şəxsi məkan və fərdi sərhədlər çox önəmlidir. Məsələn, dostlar bir-birinə çox şəxsi məlumat verməyə bilər və ya şəxsi həyatları barədə danışmaqda çəkinə bilərlər. İngilislər, xüsusilə yaxın münasibətlərdə belə, daha ehtiyatlı olurlar. “I prefer to keep some things private.”

Azərbaycan mədəniyyətində isə, şəxsi həyat haqqında açıq söhbətlər daha yayqındır və insanlar daha çox bir-birinin şəxsi həyatına maraq göstərirlər: “Sənin ailən necədir? Nə vaxt evlənəcəksən?”

Bu da iki mədəniyyət arasındakı sosial fərqləri əks etdirir. Azərbaycan mədəniyyətində insanlar bir-birinin həyatına daha çox müdaxilə edirlər və münasibətlər daha şəffaf olur, ingilis mədəniyyətində isə şəxsi sərhədlər daha çox hörmət olunur.

Jane Austen-in *Pride and Prejudice* əsəri, İngilis cəmiyyətindəki sinif fərqləri, ailə əlaqələri və kişilər-arasında olan münasibətlərə dair dərin mədəniyyəti əks etdirir. Bu əsər, xüsusilə 18-ci və 19-cu əsr İngilis mədəniyyətinin dilindəki klassik sosial və ailə münasibətlərini özündə cəmləyir. Məsələn, əsərdəki şərh və dialoqlar vasitəsilə təsvir edilən çox sayda nəzəriyyə və yanaşma, dövrün mədəniyyəti və dəyərlərini mükəmməl şəkildə əks etdirir. Məsələn: “It is a truth universally acknowledged, that a single man in possession of a good fortune, must be in want of a wife.” Bu ifadə, İngilis mədəniyyətindəki var-dövlətli şəxslərə dair cəmiyyətin gözləntilərini və ailə ilə bağlı mövcud mədəni norma və ənənələri açıq şəkildə göstərir. Tərcümə zamanı bu ifadə mədəniyyətlərarası əhəmiyyətini qorumaq üçün uyğunlaşdırılmalıdır.

F. Scott Fitzgerald-in *The Great Gatsby* əsəri, 1920-ci illərdəki Amerika mədəniyyətini əks etdirir və oradakı sosial siniflər, materializm və mədəniyyət fərqliliklərini çox gözəl şəkildə təsvir edir. Buradakı dil, xüsusilə Amerikan cəmiyyətindəki müxtəlif sosial təbəqələr və onların dünyagörüşlərini təmsil edir.

Məsələn: “In my younger and more vulnerable years, my father gave me some advice that I’ve been turning over in my mind ever since.”

Fitzgerald burada, Amerika cəmiyyətindəki hər kəsin “özünü yaratma” ideyasını və təbəqələr arası əlaqələrin çətinliyini dil vasitəsilə vurğulayır. Bu növ mədəniyyətin tərcüməsi digər ölkələrin mədəniyyətinə uyğunlaşdırılarkən, kontekst və cəmiyyətin müxtəlif anlayışları nəzərə alınmalıdır.

Geoffrey Chaucer-in *The Canterbury Tales* əsəri, orta əsr İngiltərəsinin sosial strukturlarını və müxtəlif siniflər arasında olan münasibətləri çox yaxşı şəkildə nümayiş etdirir. Bu əsər, həmçinin dövrün dilindəki fərqlilikləri və mədəni təzahürləri göstərir. Məsələn: “Whan that Aprille with his shoures soote, The droghte of March hath perced to the roote...”

Chaucer burada ingilis dilinin erkən dövründə istifadə edilən dil quruluşlarını təqdim edir, bununla yanaşı, o dövrdəki cəmiyyətin təbii dünya ilə olan əlaqəsini və mədəniyyətini əks etdirir. Bu əsər həmçinin İngiltərənin kəndli və şəhərli sinifləri arasındakı dil fərqliliklərinə də işarə edir.

Aldous Huxley-in *Brave New World* əsəri, gələcək cəmiyyətindəki utopik və distopik mədəniyyət fərqliliklərini incələyir. İngilis ədəbiyyatında utopiya və distopiya janrlarının mədəni təhlili üçün bu əsər çox vacibdir. Huxley, gələcək cəmiyyətdəki mədəniyyətin necə formalaşacağı və dilin bu formalaşmadakı rolu ilə bağlı dərin fəlsəfi və mədəni suallar irəli sürür. Məsələn: “Community, Identity, Stability” – bu üç əsas prinsip əsərdəki cəmiyyətin ideologiyasını təşkil edir və dilin mədəniyyət üzərindəki təsirini göstərir. Bu əsərdə dilin təbliğ etdiyi mədəniyyət və onun içindəki təbəqələrarası münasibətlər, xüsusən də tərcümə edərkən çox diqqətli bir yanaşma tələb edir.

Chinua Achebe-in *Things Fall Apart* əsəri, Nigeriyanın ənənəvi mədəniyyəti və İngilis kolonializminin yaratdığı mədəni fərqlilikləri təsvir edir. Achebe, həm dilin, həm də mədəniyyətin insanlar arasındakı əlaqələrdə necə fərqləndiyini və bu fərqlərin həyatlarını necə formalaşdırdığını incələyir. Məsələn: “The white man is very clever. He came quietly and peaceably with his religion. We were amused at his folly and allowed him to go on.”

Bu nümunə, Afrika və İngilis mədəniyyətləri arasındakı ciddi fərqlilikləri açıq şəkildə göstərir. Achebe burada dilin və mədəniyyətin necə birləşdiyini və ya ayırdığını göstərir. Tərcümə zamanı dil fərqlilikləri və mədəniyyətlərarası əlaqələrin əhəmiyyətini nəzərə almaq vacibdir.

Nəticə. Nəticə olaraq, mədəniyyət dil və tərcümə prosesində mühüm rol oynayır, mənaların necə çatdırıldığını və başa düşüldüyünü formalaşdırır. Tərcüməçilər, mədəni fərqləri həssaslıqla və bacarıqla idarə edərək həm dəqiq, həm də mədəni baxımdan uyğun tərcümələr yaratmalıdırlar, bu da dil və mədəniyyət arasındakı mürəkkəb əlaqəni vurğulayır.

İngilis və Azərbaycan mədəniyyətlərində dil fərqlilikləri, təkcə sözlərin mənası və istifadəsi ilə bağlı deyil, həm də mədəni və sosial dəyərlərin dilə yansımasıdır. Hər iki mədəniyyətin öz dilindəki fərqliliklər, sosial həyatın tələblərinə uyğun olaraq inkişaf etmişdir. Bu fərqliliklər, dilin və tərcümənin daha dərinədən başa düşülməsi və daha yaxşı ünsiyyət qurulması üçün vacibdir. Hər iki mədəniyyətin dilindəki bu nüansları başa düşmək, insanlara daha yaxşı anlaşıma və qarşılıqlı hörmət yaratmaqda kömək edəcəkdir. Göstərdiyimiz bu nümunələr, həm İngilis ədəbiyyatının mədəniyyətlərarası əlaqələrini, həm də tərcümə və dilin mədəniyyət üzərindəki təsirini vurğulayır. Bu mənbələr, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini daha dərinədən başa düşmək və tərcümə məsələlərini nəzərdən keçirmək üçün çox faydalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Venuti, L. (1995). *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. Routledge.
2. Baker, M. (2011). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. Routledge.
3. Toury, G. (1995). *Descriptive Translation Studies and Beyond*. John Benjamins Publishing Company.
4. Tannen, D. (2015). *The Handbook of Discourse Analysis*. Wiley-Blackwell.
5. *The Impact of Machine Translation on Translation Quality* (2018). *Translation Journal*, 22(4). CULTURAL SENSITIVITY AND AWARENESS in Azerbaijani and English culture
6. David Katan, *Translating Cultures: An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators*, Routledge Taylor & Francis Group, LONDON AND NEW YORK, 2014
7. Baker's taxonomy of translation strategies, 2018
8. Delia Chiaro, *The Language of Jokes in the Digital Age*. 2017
9. House, *Translation Quality Assessment: Past and Present*, 2015
10. Austen, J. (1813). *Pride and Prejudice*. T. Egerton.
11. Fitzgerald, F. S. (1925). *The Great Gatsby*. Charles Scribner's Sons.
12. Chaucer, G. (14th century). *The Canterbury Tales*. William Morris (Ed.).
13. Huxley, A. (1932). *Brave New World*. Chatto & Windus.
14. Achebe, C. (1958). *Things Fall Apart*. William Heinemann.

Gulsum Aliyazade

Summary

THE ROLE OF CULTURE IN LANGUAGE AND TRANSLATION

The role of culture in translation is multifaceted and significant. Culture encompasses the modern level of development of both individuals and societies, as well as material and spiritual values. The role of culture in the translation process is reflected in the following aspects:

Cultural context preservation: The translator must accurately convey the cultural context of the original text, ensuring that the target audience fully understands the meaning and significance of the text.

The relationship between language and culture: Every language has its own unique culture. The translator must consider the nuances of the language and cultural features to ensure the text is natural and understandable.

Translation of folklore and traditions: When translating folk literature, fairy tales, and traditional expressions, their cultural values and meanings must be preserved, while adapting them to the characteristics of the target language. **Enhancing intercultural understanding:** Translation plays a bridging role between different cultures, helping people better understand and appreciate other cultures.

Гюльсүм Алияззаде

Резюме

РОЛЬ КУЛЬТУРЫ В ЯЗЫКЕ И ПЕРЕВОДЕ

Роль культуры в переводе многогранна важна. Культура охватывает как современный уровень развития человека и общества, так и материальные и духовные ценности. Роль культуры в процессе перевода проявляется в следующих аспектах:

Сохранение культурного контекста: Переводчик должен правильно передать культурный контекст оригинального текста, чтобы целевая аудитория могла полностью понять его значение и важность.

Связь языка и культуры: Каждый язык имеет свою уникальную культуру. Переводчик должен учитывать нюансы языка и культурные особенности, чтобы текст был естественным и понятным.

Перевод фольклора и традиций: При переводе народной литературы, сказок и традиционных выражений необходимо сохранить их культурные ценности и смыслы, а также адаптировать их к особенностям целевого языка.

Углубление межкультурного понимания: Перевод играет роль моста между различными культурами, помогая людям лучше понять и оценить другие культуры.

Rəyçi: dos. L.Əliyev